

В. А. Манжосов (Донецьк)

Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917—1919 рр.

Боротьба одного з основних і найбільш організованих монополістичних угруповань гірничопромислової буржуазії за збереження своїх позицій у роки революції і громадянської війни — предмет уваги автора даного повідомлення. Для її висвітлення використано значний архівний матеріал.

У радянській науковій літературі спеціальних праць з історії представницьких організацій російської буржуазії в післяжовтневий період немає. Окремі питання їх діяльності лише у загальних рисах висвітлювалися в синтетичних працях, присвячених подіям Жовтневої революції та громадянської війни, а також у дослідженнях окремих авторів з історії робітничого класу, Рад, націоналізації промисловості тощо. А тим часом саме представницькі організації, а не партії були основною формою політичного об'єднання російської буржуазії у боротьбі за відстоювання своїх класових інтересів в роки революції та громадянської війни.

Особливий інтерес викликає в цьому плані діяльність представницьких організацій південноросійської гірничопромислової буржуазії. І не лише тому, що монополістичне угруповання останньої було одним з основних у країні (поряд з петроградським, московським та уральським) і найбільшим у важкій промисловості країни, а й тому, що, по-перше, воно було одним з найорганізованіших (це засвідчать дані, наведені нижче) і, по-друге, тому, що Південний гірничопромисловий район у ході громадянської війни тривалий час перебував під контролем інтервенціоністських і контрреволюційних сил, яким вдалося реставрувати тут капіталістичні порядки.

У квітні — листопаді 1918 р. представницькі організації гірничопромисловців дістали можливість для відродження й відновлення своєї діяльності на всій території вищезгаданого району, окупованій австро-німецькою армією, у грудні 1918 р. — травні 1919 р. — в південно-східній його частині, зайнятій білокозаками, а потім Добровольчою армією під командуванням Денікіна, а у червні — грудні 1919 р. — на території всього Півдня Росії, що перебував під контролем білогвардійських частин.

Джерелознавчою базою даного повідомлення послужили матеріали фондів «Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії» з Центрального державного історичного архіву УРСР, «Ради товариства антрацитових підприємств Донецького басейну» («Антрацитоспілки») і «Ради Спілки кам'яновугільних підприємств Донбасу» («Вуглеспілки») з Донецького облдержархіву, а також Спілки представників металургійної та залізничної промисловості з фонду Харківського обласного державного архіву. Крім того, залучено фонди Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, військово-революційних комітетів, профспілок, раднаргоспів та окремих підприємств басейну, що зберігаються як у вказаних вище архівосховищах, так і в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади й органів держуправління УРСР та в Ростовському облдержархіві.

До 1917 р. всі південноросійські гірничопромисловці (власники вугільних, металургійних, залізничних, соляних, марганцевих і флюсових підприємств)¹ були об'єднані в рамках з'їздів (перший з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії відбувся в 1874 р.) та впливових представницьких організацій російської буржуазії. На з'їздах (а з 1877 р. вони проводилися щороку) обиралася рада з'їздів гірничопромисловців Півдня

¹ Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 5, арк. 38.

Росії (рада ЗГПР), в апараті якої налічувалося більш як 100 чол. (на його утримання витрачалося 4 млн. крб. на рік)² (для порівняння: весь апарат організації в 70-х роках XIX ст. складався з 5 чол.³). Рада ЗГПР мала в своєму розпорядженні газову і хімічну лабораторії, школу гірничих десятників, медико-механічний інститут, консультативно-юридичне бюро, журнал, власний гірничопромисловий музей (останній відіграв винятково важливу і дедалі зростаючу роль у житті гірничопромислового Півдня)⁴. У період між з'їздами рада представляла інтереси гірничопромисловців перед урядом, для чого в Петрограді було створене бюро уповноважених. Рада ЗГПР стояла біля джерел створення південноросійських монополій, а в роки першої світової війни зосередила у своїх руках спочатку розподіл між заводами і рудниками Донецько-Криворізького басейну нормувальних матеріалів (заліза, шкіри, динаміту)⁵, а з кінця 1916 р. — сировини й рухомого складу, здобувши право визначати квоту виробництва вугілля й металу для окремих підприємств⁶.

Об'єднуючи у своїх рядах усіх південноросійських гірничопромисловців, рада ЗГПР виражала насамперед інтереси великих підприємців, які разом з високооплачуваними чиновниками посідали в ній усі ключові посади. Так, тривалий час її очолював М. С. Авдаков. Після того як у 1906 р. його було обрано головою ради з'їздів представників торгівлі й промисловості (загальноросійської представницької організації буржуазії), раду ЗГПР очолив Н. Ф. фон Дітмар. Гірничий інженер, який починав зі скромної посади в цій же раді, він у 1917 р. був уже великим промисловцем, банкіром й активним громадським діячем. Характеризуючи ради з'їздів російської буржуазії, В. І. Ленін підкреслював, зокрема, що вони являють собою організації не всього класу капіталістів, а лише незначного прошарку великої буржуазії. «...Мова йде, — писав він, — саме про організації *великого* капіталу і навіть, вірніше, *найбільшого*»⁷.

Лютий 1917 р. південноросійські гірничопромисловці спочатку зустріли з піднесенням. Голова ради ЗГПР Н. Ф. фон Дітмар вже у березні двічі (11 — як глава делегації бюро уповноважених ради й 16 — у складі делегації лідерів російської буржуазії) зустрічався з тільки-но затвердженим на посаді міністром торгівлі і промисловості Тимчасового уряду А. І. Коноваловим й залишився задоволеним досягнутим. Вже 12 березня було оголошено про різке (на 6 коп. за пуд) підвищення цін на донецьке вугілля. Міністр і лідер південноросійських магнатів дійшли згоди і з питань запровадження державної монополії на торгівлю паливом басейну, створення єдиного керівного адміністративно-господарського органу для Донбасу, долі Особливої наради з палива, перегляду гірничого законодавства тощо.

Піднесений настрій панував і в Харкові. На засіданнях ради ЗГПР 7 й 15 березня, які проводив заступник Дітмара А. І. Фенін, гірничопромисловці обговорювали заяву Петроградської Ради про необхідність продовження війни до переможного кінця, плани створення збройних загонів з промисловців, осіб з адміністрації, службовців та робітників для охорони підприємств, про порядок розподілу донецького палива⁸. Південноросійський синдикат «Продамет» пожертвував 500 тис. крб. Тимчасовому уряду «для потреб на найближчий його розгляд»⁹.

² ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 272, арк. 48.

³ История съездов горнопромышленников Юга России. — Бм и Бг. — С. 2.

⁴ Донецкий обл. держ. арх., ф. 6, оп. 1, спр. 11, арк. 155.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 1, спр. 8-А, арк. 3.

⁶ Донецкий обл. держ. арх., ф. 6, оп. 1, спр. 11, арк. 192.

⁷ Ленін В. І. Анкета про організації великого капіталу // Повне зібр. творів. — Т. 21. — С. 276.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 38, арк. 18—20.

⁹ Минц И. И. История Великого Октября. — М., 1968. — Т. 2. — С. 163.

23 березня Н. Ф. фон Дітмар, який повернувся з Петрограда, доповів на засіданні ради ЗГПР про становище в столиці і свої зустрічі з членами нового уряду країни, яким він, про що зізнавався пізніше сам, спочатку «співав гімни»¹⁰. Фон Дітмар докладно поінформував про хід переговорів з новим міністром торгівлі й промисловості, підкресливши, що перша зустріч (11 березня) відбулася з ініціативи самого А. І. Коновалова. Останній висловив бажання «одразу ж, заступивши на посаду, ознайомитися з умовами існування гірничої промисловості Донецького басейну»¹¹. Стосовно форм майбутнього державного устрою фон Дітмар заявив, що «єдино можливий засіб правління в Росії — республіканський, оскільки династія себе надто скомпрометувала й існує настійна необхідність відкинути раз і назавжди фальш монархізму»¹². Учасники засідання одностайно підтримали цю заяву, оскільки в березні 1917 р. південноросійські гірничопромисловці щиро вважали себе частиною єдиного визволеного народу, називали самі себе «учасниками революції», які «сприяли поваленню старого ладу»¹³. На засіданні 23 березня було навіть ухвалено рішення про внесення всіма гірничопромисловцями пожертвувань до каси Комітету допомоги колишнім політичним в'язням з розрахунку по 1 крб. з кожного робітника підвладних їм підприємств¹⁴. А на проведеній наприкінці березня конференції промисловці визнали «принцип 8-годинного робочого дня» й погодилися на поступки (щоправда, незначні) в справі підвищення заробітної плати працюючим.

Однак лютнева ейфорія класового миру й сп'яніння «весною демократії» у південноросійських гірничопромисловців вивітрилися швидко. Робітники вимагали не декларативного визнання «принципу 8-годинного робочого дня», а негайного його запровадження. Не влаштовували їх і незначні підвищення заробітної плати. Марними виявилися надії вуглепромисловців поставити під свій контроль діяльність Рад робітничих депутатів (протягом деякого часу після Лютневої революції шахтовласники навіть очолювали подекуди Ради на рудниках). «Немає майже ніякої сфери в суспільному, економічному і політичному житті гірничопромислового Півдня, — відзначалося в доповіді ради ЗГПР у травні 1917 р., — куди б окремі Ради робітничих депутатів не вважали своїм правом втручатися, спрямовувати, вказувати»¹⁵. Ефемерний образ єдиного революційного народу розсіювався. Гірничопромисловці раптом побачили перед собою грізного ворога, який посягав на їхнє «святищенне» право на скажені прибутки¹⁶.

Керівними центрами південноросійської гірничопромислової буржуазної для відсічі революційного натиску пролетаріату стали її представницькі організації — рада ЗГПР та галузеві спілки, утворені в результаті структурної реорганізації останньої. Саме революційні події 1917 р. прискорили цю реорганізацію, хоча тенденція до створення у рамках ради ЗГПР галузевих представницьких організацій простежується ще з 1911 р. Так, вже на першому засіданні «Антрацитоспілки» відзначалося, що «швидше скликання ради викликане... надзвичайними подіями, які загрожували життю деяких підприємств, учасників спілки»¹⁷.

Навесні — влітку 1917 р. у рамках ради ЗГПР організаційно оформилися 5 галузевих спілок південноросійських гірничопромисловців: 1. Спілка металургійних підприємств Півдня Росії («Металоспілка») —

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 272, арк. 27.

¹¹ Там же, спр. 38, арк. 25.

¹² Там же, арк. 24.

¹³ Там же, оп. 3, спр. 14, арк. 12.

¹⁴ Там же, оп. 1, спр. 38, арк. 33.

¹⁵ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 3, арк. 24.

¹⁶ Ленін В. І. Ще один злочин капіталістів // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 123.

¹⁷ Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

об'єднала всі 18 металургійних заводів; 2. Спілка великих кам'яновугільних підприємств Донецького басейну («Вуглеспілка»). У 1917 р. на частку її 60 шахт припадало 915 млн. пудів видобутку кам'яного вугілля з 1155 млн. пудів, видобутих в усьому басейні, тобто 80%; 3. Спілка антрацитових підприємств Донецького басейну («Антрацитоспілка») об'єднувала до кінця вересня 81% антрацитових рудників Донбасу¹⁸, що давали 269 млн. пудів (з 355 млн. пудів) антрациту, видобутого в краї у 1917 р. (75%)¹⁹; 4. Спілка середніх і дрібних кам'яновугільних підприємств Донецького басейну («Гірничоспілка», або «Друга Вуглеспілка») — об'єднала значну кількість середніх і дрібних кам'яновугільних підприємств Донбасу, на частку яких припадало 15—17% видобутого в басейні кам'яного вугілля; 5. Спілка солепромисловців, що об'єднала власників соляних шахт і заводів Бахмутського повіту.

Найбільшим впливом серед галузевих спілок південноросійських гірничопідприємців користувалися «Металоспілка», «Вуглеспілка» та «Антрацитоспілка». Перші дві, крім усього іншого, були тісно зв'язані між собою групою комбінованих підприємств, більшість яких являла собою власність металургійних товариств, що володіли також вугільними рудниками. Такі підприємства були водночас членами і «Метало-», й «Вуглеспілки».

За винятком «Металоспілки», де кожний член організації мав 1 голос, у спілки вугле- й солепромисловців кожний учасник діставав кількість голосів залежно від потужності свого підприємства: у «Вуглеспілці» — до 40 з розрахунку 1 голос — 1 млн. пудів вугілля²⁰, в «Антрацитоспілці» — до 20 і навіть в «Гірничоспілці» один учасник міг мати до 50 голосів²¹.

За радою ЗГПР, незважаючи на те, що галузеві представницькі організації були великою мірою самостійними, зберігалися функції керівного центру. Таке становище досягалося й закріплювалося, по-перше, тим, що члени галузевих спілок залишалися і членами з'їздів гірничопромисловців і постанови ради — керівного органу організації в період між з'їздами з питань, які стосувалися забезпечення інтересів підприємств у цілому, були для них, як і раніше, обов'язковими; по-друге, тим, що галузеві спілки очолили члени ради ЗГПР, які брали участь у розробці загальної лінії поведінки гірничопромисловців на її засіданнях, а потім проводили цю лінію в своїх спілках. Нерідко, приймаючи рішення, керівні органи галузевих представницьких організацій робили застереження, що воно набирає сили після одержання відповідних циркулярів ради ЗГПР²².

Таким чином, враховуючи, що південноросійські гірничопромисловці підтримували тісні зв'язки з капіталістами інших галузей виробництва як у регіональному, так й у всеросійському масштабі (будучи членами Катеринославського, Харківського й Ростовського товариств заводчиків і фабрикантів та ради з'їздів представників торгівлі й промисловості) і займали сильні позиції в різних урядових і напівурядових органах (зокрема, в Особливій нараді з палива, Раді з питань державної монополії на торгівлю донецьким мінеральним паливом, у Тимчасовому комітеті Донбасу), можна зробити висновок про те, що це угруповання буржуазії було досить добре підготовлене до боротьби проти робітничого й революційного руху в досліджуваній період.

Оголошенням початку воєнних дій проти трудящих у Донецько-Криворізькому басейні можна вважати резолюції другої (травень 1917 р.) конференції південноросійських гірничопромисловців, на якій

¹⁸ Там же, спр. 12, арк. 1: спр. 1, арк. 6.

¹⁹ Там же, спр. 21, арк. 22; спр. 11, арк. 13.

²⁰ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

²¹ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 32.

²² Там же, спр. 5, арк. 39.

вони категорично відмовилися від будь-якого дальшого підвищення заробітної плати робітникам і виступили проти встановлення на підприємствах 8-годинного робочого дня²³. У своїй ультимативного характеру декларації, яку фон Дітмар зачитав 27 травня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду, гірничопідприємці, звинувативши робітничий клас у всіх бідах басейну, й нагадавши про особливі інтереси «капіталу, дуже часто іноземного», в південній гірничій промисловості, вимагали від уряду «активної політики» й погрожували, що «якщо все залишиться, як є, ... капітал піде з промисловості, підуть і підприємці, й керівники»²⁴. Постанови керівних органів представницьких організацій почали нагадувати воєнні накази.

З метою запобігання можливих «сепаратних» угод окремих капіталістів з робітниками було вжито заходів для дотримання «єдиного фронту» дій підприємців. 26 червня 1917 р. рада ЗГПР обмежила повноваження адміністрації рудників і заводів у їхніх взаємовідносинах з робітниками з питань зарплати й тривалості робочого дня²⁵. Тоді ж правління «Вуглеспілки» направило всім членам організації циркуляр про недопустимість «жодних надбавок до зарплати робітників і службовців»²⁶, а комітет «Металоспілки» ще й уточнив — «у якій би формі вони (ці надбавки) не виражалися (заробітна плата, видача квартирних, продовольства тощо)»²⁷.

Заступник голови «Металоспілки» П. А. Тікстон попереджував у телеграмі, надісланій 29 червня 1917 р. правлінню Нікополь-Маріупольського заводу, що будь-які дії, «не узгоджені з цими постановами, ми будемо вважати порушенням ваших перед спілкою зобов'язань, що веде до законної відповідальності»²⁸. Зі свого боку й робітники не хотіли поступатися капіталістам.

Безкомпромісність позицій обох сторін призвела до надзвичайного загострення класової боротьби в регіоні уже влітку 1917 р. Гірничо-промисловці не спинялися навіть перед нищенням засобів виробництва, затоплюючи шахти і виводячи з ладу устаткування²⁹, відмовлялися від укладених договорів на постачання сировини, палива й продукції, рухомого складу для їх транспортування, уже взятих грошових позик³⁰. «Металоспілка» ухвалила рішення «про планомірне скорочення виробництва» на заводах, «Вуглеспілка» також запропонувала шахтовласникам стати на «шлях закриття підприємств»³¹. Службовців й інженерно-технічних працівників залучали до саботажу, для чого створювалися спеціальні фонди³². Відповідні дії робітників приводили на деяких підприємствах до ексцесів із застосуванням з їхнього боку прямого фізичного насильства — побиття і вбивства окремих осіб із середовища власників та адміністрації.

З кінця літа 1917 р. керівництво представницьких організацій південноросійських гірничопромисловців визнало єдино можливим ефективним шляхом боротьби проти революційного руху застосування збройної сили. На початку серпня рада ЗГПР у доповідній записці

²³ Конференция рабочих и промышленников Юга России.— Харьков, 1917.— С. 24—25.

²⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 119, оп. 1, спр. 62, арк. 220—224.

²⁵ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

²⁶ Там же, арк. 5.

²⁷ Харківський обл. держ. арх., ф. Р-893, оп. 1, спр. 77, арк. 17.

²⁸ Донецький обл. держ. арх., ф. 119, оп. 1, спр. 62, арк. 2.

²⁹ Борьба за власть Советов в Донбассе : Сб. документов и материалов.—Сталино, 1957. — С. 66; Запорожец М. Я. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти.— Донецк, 1961.— С. 53; Донецький обл. держ. арх., ф. 57, оп. 1, спр. 3, арк. 1; та ін.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 143, арк. 5; Донецький обл. держ. арх., ф. Р-1246, оп. 2, спр. 9, арк. 45; спр. 17, арк. 274; та ін.

³¹ Черномоз І. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством.— Харьков, 1958.— С. 71.

³² Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 25; спр. 14, арк. 51.

Тимчасовому уряду вимагала встановлення «справді міцної влади», яка б спиралася на «швидкий безсторонній суд» і в потрібних випадках — на збройну силу»³³. 31 серпня члени бюро уповноважених ради у Петрограді П. П. Казакевич, А. В. Детер та Л. І. Ігнат'єв разом з міністром юстиції Тимчасового уряду розробили докладний план «умиротворення» Донбасу. Передбачалося оголосити у басейні військовий стан, розмістити війська й призначити 4 комісарів з наданням їм повноважень військових генерал-губернаторів. Рада брала на себе турботу по відшукуванню потрібних кандидатур³⁴.

Восени 1917 р. протиборство сторін у Південному гірничопромиловому районі набуло характеру відвертої конфронтації. Третя (вересень того ж року) конференція гірничопромисловців Півдня Росії, чотири з п'яти резолюцій якої містили суто політичні вимоги, оголосила рішучу боротьбу «проти всіх намагань нав'язати... у відвертій чи прихованій формі соціалістичний лад життя»³⁵ і утворила постійне бюро для розробки всіх необхідних заходів «активної боротьби» проти робітничого класу «замість пасивного вимирання»³⁶. 21 вересня загальні збори членів «Металоспілки» за пропозицією Головеруючого Новоросійським товариством А. А. Свіцина одностайно ухвалили рішення про закриття всіх металургійних заводів Півдня «на основі обов'язкової постанови», якщо робітники не відмовляться від своїх вимог про встановлення 8-годинного робочого дня й збільшення заробітної плати³⁷. Власники закривали десятки шахт Донбасу. В східних районах басейну розмістилися козаки під командуванням Каледіна, який брав участь у засіданнях Донського бюро «Антрацитоспілки», на яких розглядалися питання «наведення порядку» на шахтах³⁸.

Наприкінці вересня в Донбас прибув особливий уповноважений Тимчасового уряду А. С. Орлов, наділений диктаторськими правами, у тому числі на оголошення воєнного стану у всьому краї чи окремих його районах і відкликання з фронту. На початку жовтня в центральній частині Донбасу почали перекидатися угруповання 3-ї кавалерійської дивізії. Робітники у відповідь створювали й озброювали загони Червоної гвардії. 21 жовтня було організовано Центральний страйковий комітет для проведення загального страйку в Донбасі.

У цих умовах, 26—27 жовтня, у великих промислових центрах Півдня Росії стало відомо про перемогу збройного повстання в Петрограді, повалення влади Тимчасового уряду і створення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним.

Жовтнева революція і прихід більшовиків до влади наштовхнулися на шалений опір магнатів Півдня. Протягом трьох місяців (листопада й грудня 1917 р. й січня 1918 р.) гірничопромисловці вживали відчайдушних зусиль, щоб шляхом розвалу роботи підприємств регіону викликати економічну катастрофу в усій країні і тим самим подати дійову допомогу збройним силам контрреволюції. Зупинилися 4 з 18 південних металургійних заводів (Кадіївський, Дружківський, Костянтинівський та «Русский Провиданс»)³⁹. У листопаді 1917 р. «Антрацитоспілка», а в грудні — «Вуглеспілка», «Металоспілка» і «Гірничоспілка» вирішили закрити свої підприємства у разі запровадження робітничого контролю. Службовцям, які відмовилися працювати на них, гарантувалася матеріальна підтримка розміром, не меншим за їхню колишню зарплату⁴⁰.

³³ Волобуев П. В. Пролетариат и буржуазия России в 1917 г.— М., 1964.— С. 247.

³⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 11, арк. 11.

³⁵ Там же, спр. 1, арк. 28—29.

³⁶ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

³⁷ Харківський обл. держ. арх., ф. Р-893, оп. 1, спр. 78, арк. 2—3.

³⁸ Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

³⁹ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 62, арк. 154.

⁴⁰ Мянц І. І. Указ. соч.— С. 811; Донецький обл. держ. арх., ф. 325, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

Останній, 42-й з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (28 листопада — 4 грудня 1917 р.) також прийняв цілий ряд рішучих за тоном заяв і резолюцій, спрямованих проти інтересів трудящих. У доповіді знову обраного головою ради ЗГПР Н. Ф. фон Дітмара Жовтневу революцію було охарактеризовано як «насилене захоплення законної влади антидержавними елементами»⁴¹. В резолюції з'їзду від 3 грудня гірничопромисловці заявили, що «докладуть усіх зусиль, щоб не допустити робітничого контролю на підприємствах»⁴². Однак ситуація у регіоні складалася не на їхню користь.

Незважаючи на всі рішення й резолюції, робітничий контроль було запроваджено на більшості підприємств і закрити їх не вдалося. Показовим щодо цього є донесення адміністрації акціонерного товариства «Григор'ївка — Гришине» його правлінню в Москві, від 6 грудня 1917 р.: «Скорочення робіт або закриття навряд чи вдасться, оскільки район захоплено більшовиками»⁴³. Залишені адміністрацією підприємства пускалися у хід новообраними робітничими правліннями, що спонукало деяких гірничопромисловців під загрозою секвестру повертати на них адміністрацію⁴⁴. Значну частину техніків залучили до саботажу не вдалося: IV з'їзд Донецької гірничотехнічної спілки (ДГТС) дозволив своїм членам «участь у контрольних комісіях»⁴⁵.

Із січня 1918 р. гірничопромисловці знову повертаються до тактики, названої А. А. Свіциним «партизанською війною»: дрібні поступки чи декларація готовності йти на поступки й відмова від них насправді⁴⁶. Рада ЗГПР ухвалила послати своїх представників до Південної обласної ради народного господарства. «З метою запобігання ексцесам і ревізиції приміщення, — відзначалося в постанові, — працювати разом з Економічним товариством, але з рішеннями затягувати». «Металоспілка» зробила те ж саме: «Представник буде не особою уповноваженою, а службовцем без директив від спілки, з рішеннями затягувати»⁴⁷. 15 січня 1918 р. «Вуглеспілка» дозволила шахтовласникам вступати в переговори з робітничими організаціями «з питань про встановлення контролю інформаційного характеру»⁴⁸.

Водночас радою ЗГПР розроблялися плани позбавлення південних металургійних заводів вугілля (що мало призвести до повного припинення роботи на них) строком на 5 днів під приводом врятування залізниць. Тим часом фон Дітмар домовлявся про постачання вугілля отаману Каледіну, загони якого воювали проти Радянської влади. 21 січня 1918 р., за наказом В. О. Антонова-Овсієнка, президію ради ЗГПР на чолі з фон Дітмаром було заарештовано, а спробу решти її членів обрати нове керівництво паралізовано створенням ревкому із службовців і робітників⁴⁹. Лідери галузових спілок гірничопромисловців (А. А. Свіцин, Я. Д. Прядкін, А. А. Наранович та ін.) втекли спочатку на Дон, а потім — на Північний Кавказ.

Таким чином, наприкінці січня — на початку лютого 1918 р. діяльність представницьких організацій південноросійських гірничопромисловців припинилася. Технічний апарат ради ЗГПР і галузових спілок Радянська влада залучила до роботи у своїх господарських органах, що починали створюватися. На це погодилися всі службовці, крім двох завідуючих відділами⁵⁰.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 38, арк. 57.

⁴² Там же, арк. 71.

⁴³ Донецький обл. держ. арх., ф. 184, оп. 1, спр. 1, арк. 27.

⁴⁴ Там же, ф. 27, оп. 1, спр. 77, арк. 2.

⁴⁵ Черномаз І. Ш. Указ. соч.— С. 118.

⁴⁶ Харківський обл. держ. арх., ф. Р-893, оп. 1, спр. 78, арк. 37.

⁴⁷ Там же, арк. 38.

⁴⁸ Черномаз І. Ш. Указ. соч.— С. 118.

⁴⁹ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 32, арк. 5.

⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 272, арк. 21.

З окупацією України австро-німецькими військами представницькі організації південноросійських гірничопромисловців відновили свою діяльність. Під керівництвом колишньої президії рада ЗГПР розгорнула бурхливу роботу. Н. Ф. фон Дітмар, А. І. Фенін та Б. Н. Соколов відбулися легким переляком і в лютому 1918 р. вже були звільнені з-під арешту, режим якого, за їхніми ж свідченнями, був «...таким, що... скаржитися вони не можуть: жили у вагоні першого класу і в забезпеченні всім необхідним відмови не мали»⁵¹.

У Києві рада ЗГПР створила спеціальну комісію, яка приймала від гірничопромисловців скарги та заяви про завдані їм збитки у ході «володарювання самочинних організацій» і порушила клопотання перед урядом гетьмана П. І. Скоропадського про їх відшкодування⁵², а також розробляла проекти і положення з різних аспектів політичного й економічного життя. Тільки за період з 9 травня по 15 липня 1918 р. радою подано 43 доповідні записки на ім'я гетьмана, уряду й окремих міністрів⁵³.

На початку травня 1918 р. відновили свою діяльність і галузеві спілки південноросійських гірничопромисловців. 8 травня правління «Вуглеспілки» розіслало рекомендації «власникам тих підприємств, які були націоналізовані або захоплені якимось іншим способом робітниками». В них містився докладний виклад заходів, що їх належало вжити власнику для відновлення його «законних прав»⁵⁴. 24—25 травня загальні збори «Вуглеспілки» постановили вважати недопустимою діяльність «рудникових комітетів, оскільки вони втручаються в господарське життя підприємств і розпорядчі права адміністрації»⁵⁵. Рада «Антрацитоспілки» прийняла постанову, якою оголосила недійсними «всі надбавки до заробітної плати, встановлені робітничими організаціями»⁵⁶. 28 травня циркуляром «Вуглеспілки» скасовувався 8-годинний робочий день на шахтах, запроваджувалися нові (низькі) обов'язкові для всіх членів спілки розцінки на гірничі роботи й підвищені ціни на продукти харчування у рудникових крамницях⁵⁷. На всіх гірничопромислових підприємствах відновлювалися правила внутрішнього розпорядку 1916 р. 19 липня 1918 р. за наполяганням ради ЗГПР та галузевих спілок гетьман Скоропадський відновив на Україні дію царського закону від 2 грудня 1905 р. (I) про покарання «за участь у страйках на підприємствах, які мають суспільне або державне значення»⁵⁸.

Адміністрація багатьох гірничопромислових підприємств відновлювала свою діяльність з оголошення локауту. Звільнених робітників насильно виселяли з квартир, прийнятим на роботу протягом місяців не виплачувалася заробітна плата. А. А. Свіцин заявив, зокрема, що буде платити робітникам тільки тоді, коли «одержить захоплені більшовиками 83 мільйони»⁵⁹. Один з керівників профспілки «Гірничопраця» зазначав, що «з відступом Радянської влади промисловці, відчувши твердий ґрунт під ногами, ...за участю місцевих властей почали проводити шмагання робітників, мали місце випадки підвішування тощо»⁶⁰. У разі непокори підприємці погрожували «застосуванням іноземної воєнної сили»⁶¹. Радою ЗГПР було складено «чорні списки» осіб, які працювали в радянських господарських органах і тому «не підлягали

⁵¹ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 32, арк. 5.

⁵² Там же, ф. 42, оп. 1, спр. 3, арк. 135.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 249, арк. 148—149.

⁵⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 306, оп. 1, спр. 10, арк. 63.

⁵⁵ Там же, арк. 62; спр. 42, арк. 2.

⁵⁶ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

⁵⁷ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 30, арк. 172.

⁵⁸ Гражданская война на Украине: Сб. документов и материалов. — Киев, 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 230.

⁵⁹ Донецький обл. держ. арх., ф. Р-2625, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

⁶⁰ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

⁶¹ Там же, спр. 29, арк. 2.

у жодному разі прийому до числа службовців» ради з'їзду та інших організацій. Ця інформація «конфіденційно» розсилалася керівництву підприємств і відомств⁶².

Представницькі організації південноросійських гірничопромисловців виділили в 1918 р. немалі суми грошей на утримання збройних контр-революційних формувань. Зокрема, 27 червня надзвичайний з'їзд донських підприємців відпустив 40 тис. крб. «на раціональну постановку справи карного розшуку й на зміцнення карної міліції на рудниках»⁶³, 15 липня «Металоспілка» виділила 7 млн. крб. на створення й утримання дивізіону броньових машин «для охорони правопорядку в Катеринославській губернії»⁶⁴. У серпні «Антрацит» й «Вуглеспілка» прийняли рішення про створення спеціального фонду для утримання санітарних загонів «на всі fronti Донського краю»⁶⁵.

При цьому майже за рік тривалості окупаційної влади та її маріонеток представницькі організації південноросійських гірничопромисловців не вжили практично ніяких зусиль для відродження вугільної й металургійної промисловості регіону, хоча, як підкреслювалося в резолюції VI з'їзду ДГТС, що відбувся в Юзівці 2—4 червня 1918 р., «...промисловість ...не перебуває в безнадійному стані й може бути без особливих зусиль відновлена». На підприємствах «Вуглеспілки» видобуток палива із січня до жовтня 1918 р. зменшився удвічі⁶⁶. Стояла половина металургійних заводів, не працювало 9/10 криворізьких рудників⁶⁷, майже втричі менше порівняно з 1917 р. видобувалося кам'яної солі в Бахмутському соляному районі⁶⁸.

Отже, діяльність спілок південноросійських гірничопромисловців у 1918 р., в період першої тимчасової реставрації капіталістичних порядків у регіоні, свідчить про те, що вони були насамперед політичними організаціями, покликаними захищати класові інтереси буржуазії.

Наприкінці 1918 р. — у першій половині 1919 р. гірничопромисловий Південь знову опинився в зоні безпосередніх подій громадянської війни. Північно-західна його частина контролювалася військами Червоної Армії, південно-східна — білокозаками, а потім — Добровольчою армією, у центральній — бої йшли з перемінним успіхом. З Харкова керівники ради ЗГПР, «Вугле-» й «Антрацитоспілки» втекли до Новочеркаська, а «Металоспілки» — до Одеси.

На червень — грудень 1919 р., коли внаслідок наступу армій Денікіна під контролем його військ опинилася вся територія розглядуваного району, припадає завершальний період діяльності представницьких організацій південноросійських гірничопромисловців. Однак цього разу відновити її в попередніх розмірах вони вже не змогли.

27 червня 1919 р. рада «Антрацитоспілки» «з огляду на скорочення діяльності товариства» виплатила своїм службовцям «ліквідаційне утримання»⁶⁹. Значно ослабила «штаб» південноросійської гірничопромислової буржуазії смерть голови ради ЗГПР Н. Ф. фон Дітмара. Він помер 5 липня 1919 р. по дорозі з Ростова до Харкова в обозі денікінських військ, захворівши на висипний тиф. Уже у вересні через припинення надходження внесків керівництво «Вуглеспілки» змушене було вдатися до додаткового обкладання підприємств надзвичайним збором для покриття своїх видатків⁷⁰.

Щоправда, і в цих умовах керівництво представницьких організацій

⁶² ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 261, арк. 44.

⁶³ Ростовський обл. держ. арх., ф. Р-3693, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

⁶⁴ Донецький обл. держ. арх., ф. 6, оп. 1, спр. 33, арк. 13.

⁶⁵ Там же, ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 80; ф. 306, оп. 1, спр. 10, арк. 184.

⁶⁶ Там же, спр. 20, арк. 3; спр. 34, арк. 4—5.

⁶⁷ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 249, арк. 65.

⁶⁸ Там же, оп. 2, спр. 36, арк. 1.

⁶⁹ Донецький обл. держ. арх., ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 106.

⁷⁰ Там же, ф. 70, оп. 1, спр. 38, арк. 38.

південноросійських гірничопромисловців докладали чимало зусиль, щоб останні не залишилися сторонніми спостерігачами класових битв, що мали місце в 1919 р. Так, рада ЗГПР і галузеві спілки почали широко практикувати збір коштів на потреби армій Денікіна. Зокрема, в лютому того ж року промисловці мали зібрати 500 тис. крб.⁷¹, у травні вони мусили взяти на себе утримання охорони підприємств⁷², у липні «Металоспілка» прийняла на себе витрати «по створенню й утриманню автомобільних частин державної охорони» в Катеринославській губернії⁷³. Нарешті, в грудні 1919 р. рада ЗГПР ухвалила рішення про обкладення гірничопромислових підприємств надзвичайним збором розміром 30 млн. крб. на потреби Добровольчої армії⁷⁴.

Політика буржуазії щодо робітничого класу не змінювалася. Представницькі організації гірничопромисловців знову вимагали скасування всіх надбавок до заробітної плати, встановленої на підприємствах радянськими господарськими органами. Як і в 1918 р., робітникам не виплачували зарплату, зокрема, на Єрастівських рудниках — протягом 6 місяців, Святогорських — 5, Західнодонецьких — протягом 4 місяців⁷⁵. Адміністрації підприємств заборонялося підтримувати будь-які відносини з профспілковими організаціями⁷⁶. Робітникам же у разі виявлення їхнього членства в профспілках загрожувала відправка на фронт⁷⁷. Рада ЗГПР, «Вугле-» й «Металоспілка» вимагали від катеринославської біржі праці відомостей про приналежність робітників «до активного більшовизму»⁷⁸.

Усе це в поєднанні з білогвардійським терором приводило до того, що ряд гірничопромислових підприємств залишився без робочих рук. Їх намагалися замінити полоненими червоноармійцями. Однак ефективність цього заходу була слабкою: полонених тримали у переповнених бараках, впроголодь, в антисанітарних умовах. Тільки на заводі і рудниках Новоросійського товариства з 1406 полонених червоноармійців у вересні 1919 р. залишилося в живих до кінця грудня лише 458. Як повідомляла адміністрація, щодня копали могили на 10—16 чол.⁷⁹

У цілому ж раді ЗГПР і галузевим спілкам активізувати діяльність гірничопідприємців не вдалося. Останніх дедалі більше охоплювало почуття безвиході. Промисловці відчували свою тимчасовість, втрачали інтерес до налагодження виробництва, вкладали кошти лише в ті підприємства, де потрібен був незначний оборотний капітал, а прибуток можна одержати негайно. Чимало з них взагалі намагалися позбавлятися своїх підприємств, доставши натомість іноземну валюту. Останні відомості про діяльність «Вугле-» й «Металоспілки» відносяться до листопада 1919 р. Рада ж ЗГПР ще і в грудні того ж року продовжувала підготовку до 43-го з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії⁸⁰, якому так і не судилося відбутися.

Борьба одной из основных и наиболее организованных в стране монополистических группировок горнопромышленной буржуазии за сохранение своих позиций в годы революции и гражданской войны — предмет внимания автора данного сообщения. Для ее освещения использован значительный архивный материал.

Одержано 02.08.90.

⁷¹ Ростовський обл. держ. арх., ф. Р-3693, оп. 1, спр. 22, арк. 38.

⁷² ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 288, арк. 1.

⁷³ Донецький обл. держ. арх., ф. 27, оп. 1, спр. 74, арк. 99.

⁷⁴ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 33, арк. 34.

⁷⁵ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 42, арк. 5.

⁷⁶ Там же, ф. Р-2625, оп. 1, спр. 1, арк. 143.

⁷⁷ Там же, ф. 306, оп. 1, спр. 42, арк. 34.

⁷⁸ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 30, арк. 124.

⁷⁹ Там же, ф. Р-231, оп. 1, спр. 49, арк. 147—318.

⁸⁰ ЦДІА УРСР, ф. 2161, оп. 1, спр. 272, арк. 1.